

वैदिक साहित्य आणि आपण

1. मनोगत

कोणत्याही धर्माच्या अध्यात्मिक साहित्यात मुख्यत्वे जन्म, मृत्यू, पाप-पुण्य आणि पुनर्जन्म ह्यावर भाष्य केलेले असते. आपले वेद, उपनिषदे आणि श्रीमद्भगवद्गीता ह्याला अपवाद नाही. अध्यात्माचे ज्ञान प्राप्त करत असताना आपण रोजच्या आयुष्यात जगावे कसे ह्या बद्दल चे मार्गदर्शन सुद्धा आपल्याला ह्या साहित्यातून होत असते. वैदिक काळात अधिकृत न्यायपालिका अस्तित्वात असण्याचे उल्लेख नाहीत पण आपले धार्मिक नीतीनियम हे अप्रत्यक्षपणे न्यायपालिकेचे काम करत होते. ऋग्वेदातील मंत्र हेच नैतिकतेचे मूळ. जसे जुगार खेळू नये, तसे केल्यास काय परीणाम होऊ शकतात हे ऋग्वेदाच्या 10 व्या मंडलातील 34 व्या सूक्तात अतिशय विस्ताराने लिहिले आहे. वैदिक साहित्यातील न्यायप्रक्रिया ही औपचारिक व्यवस्थेऐवजी, नैतिक आणि धार्मिक मूल्यांवर आधारित होती. पापपुण्याच्या कल्पना ह्याच साठी निर्माण झाल्या असाव्यात. त्यानंतरच्या काळात मनु, याज्ञवल्क्य, बृहस्पति, नारद, शुक्र इत्यादी स्मृतिकारांनी विधिवत नियम तयार केले.

आधुनिक काळात संस्कृतचे गाढे अभ्यासक, महामहोपाध्याय, पुणे आणि अलाहाबाद विद्यापीठांकडून डी.लिट. पदवीने सन्मानित, मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरू, लंडन युनिव्हर्सिटीच्या 'ओरिएंटल एंड आफ्रिकन स्टडीज' चे सन्माननीय फेलो, साहित्य अकादमी पुरस्कार विजेते, राज्यसभा सदस्य, **भारतरत्न डॉ. पांडुरंग वामन काणे** ह्यांनी 'History of Dharmashastra', किंवा '**प्राचीन भारतीय न्यायव्यवस्था**' असे ग्रंथ लिहून ह्या विषयाची चांगलीच चर्चा केली आहे. ह्या अनुषंगाने डॉ. पांडुरंग वामन काणे यांनी '**कात्यायन स्मृती**' चा अतिशय गौरवाने उल्लेख केला आहे. धार्मिक, सामाजिक, नागरी कायदे बनवताना भारतीय संसदेनेही मार्गदर्शक म्हणून वेळोवेळी History of Dharmashastra चा आधार घेतला आहे.

जेव्हा इतर **Religion** अस्तित्वात नव्हते तेव्हा धर्म म्हणजे आपले कर्तव्य असाच अर्थ प्रचलित होता. आपले वैदिक साहित्य आपल्या हिंदू संस्कृतीचे प्रतिबिंब आहेत. धर्म हा आपल्या संस्कृतीचाच एक भाग आहे. हिंदू धर्म, हा खरे तर धर्म (Religion) नसून ती एक जीवनशैली आहे असे आपल्या सुप्रीम कोर्टाने म्हटले आहे. कारण धर्म म्हटले की त्याचा धर्मसंस्थापक आणि धर्मग्रंथ असावा लागतो जसे शिख धर्माचे संस्थापक, गुरु गोविंद सिंह जी आणि धर्मग्रंथ, ग्रंथसाहिबा. हिन्दू धर्म कोणीही स्थापन केला नाही.

आपले वेद अपौरुषेय म्हणजे अमानवीय म्हणजेच ब्रह्मा च्या मुखातून ऋषींनी ऐकले असेच आपण मानतो. हिन्दू हा शब्द सुद्धा सिंधू संस्कृती मुळे ब्रिटिशांनी आपल्याला दिला असा मतप्रवाह आहे.

इतक्या प्राचीन आणि दैवी साहित्याचा आजच्या घडीला काय उपयोग असा प्रश्न काहीना पडतो. ज्या भारतीय संविधानाला आपण मानतो त्यामधील मुख्य तत्व म्हणजे 'समता' हे थोड्या वेगळ्या पद्धतीने आपल्याला श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 12 व्या अध्यायात वाचायला मिळते.

आधुनिक शास्त्रातील अनेक सत्य, आपल्याला दाखले किंवा भाष्य स्वरूपात आपल्या वैदिक साहित्यात आपल्याला वाचायला मिळतात. आपण ज्याला शोध लावणे म्हणजे **discovery** आणि **invention** हे कोणत्या स्वरूपात लोकांसमोर येत होते ह्याची मला निश्चित माहिती नाही. आजच्या सारखे बौद्धिक संपदा किंवा पेटंट असे काही नक्कीच अस्तित्वात नव्हते. उलट दिल्याने ज्ञान वाढते अशीच विचारसरणी होती. गुरुकुलात 12 वर्षे राहून 64 कलांचे (skills) शिक्षण मिळत असे. गुरु आपल्या शिष्यांची पारख करून त्याला योग्य शिक्षण देत असत. म्हणूनच अर्जुनाला धनुर्विद्या आणि भीमाला गदायुद्धाचे शिक्षण मिळाले. आश्रमात शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर शिष्य आपापल्या परीने गुरुदक्षिणा देत असत. शिक्षणाचा बाजार ही कल्पना नव्हतीच. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 4थ्या अध्यायातील 3ऱ्या श्लोकात, पात्र व्यक्तीस ज्ञान द्यावे, म्हणून श्रीभगवानकृष्ण अर्जुनाला प्राचीन योगाचे रहस्य सांगत आहेत असे म्हटले आहे. तसेच अथर्वशीर्षातील 14 व्या मंत्रात मोहमयी जगात राहणाऱ्या पापी व्यक्तीस अथर्वशीर्षाचे ज्ञान देऊ नये असे म्हटले आहे. थोडक्यात ज्ञान देण्यापूर्वी शिष्यांची नीट पारख करून घ्यावी. ह्यासंदर्भात एक गमतीदार मंत्र प्रश्नोपनिषदातील 1. 2 मध्ये वाचायला मिळतो.

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ प्रश्नोपनिषद 1. 2 ॥

ते ऋषी (पिप्पलाद) त्यांना (शिष्यांना) असे म्हणाले की अजून एक वर्षभर श्रद्धेने ब्रह्मचर्य पाळून तपाचरण करून येथेच रहावे, मग आपापल्या इच्छेने प्रश्न विचारावे जर आम्हाला माहीत असेल तर निश्चितच आम्ही त्याचे स्पष्टीकरण देऊ.

आज आपल्या समोर पर्यावरणाचा ज्हास, भ्रष्टाचार, नीतिमतेचा ज्हास, जातीयता आणि धार्मिक तेढ, हिंसाचार अशी भयंकर आव्हाने आहेत. ह्या पार्श्वभूमीवर आपल्या वैदिक साहित्यात काय काय लिहून ठेवले आहे, ज्यायोगे आपल्या संस्कृतीची यथाशक्ती ओळख करून देण्याचा हा छोटासा प्रयत्न. ज्ञान

दिल्याने वाढते तसेच, दिल्याने आनंद सुद्धा वाढतो. दिवाळीच्या ह्या शुभमुहूर्तावर पर्यावरण पूर्वक दिवाळी साजरी करून आपला आनंद द्विगुणित करूया.

आठवले परीवारातील सर्व पूर्वज, विशेषतः परमपूज्य वरदानंद भारती आणि परमपूज्य पांडुरंगशास्त्री यांना विनम्र अभिवादन करून लेखन कार्यास सुरवात करते.

2. वैदिक साहित्य आणि पर्यावरण

भारत माझा देश आहे असे आपण अभिमानाने म्हणतो तेव्हा ह्या देशातील संसाधने आपली असतात ज्यांची योग्य ती काळजी घेणे आपले कर्तव्य आहे. आपल्या सोयीसाठी आपण सार्वजनिक मालमत्ता आणि खाजगी मालमत्ता अशी विभागणी केली आहे. आदिवासींच्या जगात अगदी आतापर्यंत सर्व काही, म्हणजे जंगल संपत्ती ही सर्वांच्या मालकीची होती. पैसे दिले की एखादी मालमत्ता आपण आपल्या नावावर करून घेऊ शकतो आणि त्यावर मालकी हक्क बजावतो. आपला अहंकार सुद्धा थोडासा सुखावत असतो. पण कोणतीही मालमत्ता आपण निर्माण करू शकत नाही. आपल्या श्रुतींमधे संसाधनांच्या वापराबद्दल बदल काय लिहिले आहे?

ईशावास्योपनिषदातील पहिल्या मंत्राचे अध्ययन ह्या दृष्टीने महत्वाचे वाटते.

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥

ईशा वास्यमिदं सर्वम् ह्या शब्दांमुळे ईशावास्योपनिषद असे नाव असलेल्या ह्या उपनिषदाच्या माध्यमातून ज्ञानाचे आणि उपदेशांचे/दृष्टि चे मिळालेले हे जणू भांडारच आहे. शुक्ल यजुर्वेदाच्या 39 व्या संहितेनंतरचा 40वा अध्याय म्हणजेच हे उपनिषद ज्याचे नावच आत्मज्ञान असे आहे.

ईशावास्य ह्या शब्दापासून सुरवात झालेला हा श्लोक. ईश शब्दाच्या तृतीया विभक्तीने ईशा म्हणजे ईश्वराकडून सगळी कडे व्यापलेले हे जग. ईश्वराचे सर्वव्यापी अस्तित्व दर्शवतो. वास्य म्हणजे आच्छादन हे नेहमीच आच्छादित गोष्टींपेक्षा मोठे असते म्हणजेच ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे. श्रीमद्भगवद्गीते मधे परमेश्वर अणुरेणूत भरलेला आहे असे सांगितले आहेच.

जगती ह्या शब्दाचा अर्थ पृथ्वी असा असला तरी त्यामधून गती सूचित केली आहे. सूर्याभोवती आणि स्वतः भोवती पृथ्वी फिरते हे तर वैज्ञानिक सत्य. त्यामुळे पृथ्वीवरील सर्वच गतीमान आहे.

हे सर्व काही ईश्वराचेच आहे हा विचार कश्मीर शैव तत्त्वज्ञान, अद्वैत वाद ह्या मध्ये सुद्धा सांगितलेला आहेच.

ईश म्हणजे स्वामी. ईशा आवास्यम् म्हणजे ह्या जगताचा आधार असा सुद्धा दुसरा अर्थ लावता येईल. जेथे गती आहे तेथे शक्ती सुद्धा आहे. शक्ती हे शिवाचे अर्धांग. चेतना शक्ती चराचरात भरून राहिली आहे हे विधान अगदी योग्य आहे.

लोकशाहीतील सर्वात महत्वाचे मूल्य म्हणजे **सार्वजनिक विश्वास. (पब्लिक ट्रस्ट).**

आपल्या सर्वांना ट्रस्ट हि कल्पना माहीत आहे. आपला देश, ह्या देशातील सर्व संसाधने हि सर्व नागरिकांची आहेत असे मानले जाते. त्यामुळेच सरकारने ह्या देशाला पब्लिक ट्रस्ट असे मानून काम करणे अपेक्षित आहे. आपल्या नद्या, पर्वत, जंगले हे सर्वांचे आहे.

हि कल्पना आली कुठून? असा विचार केला तर त्याचे मूळ ईशावास्योपनिषदाच्या ह्या पहिल्या श्लोकात असावे असे वाटते. मार्क्सवादाचे सुद्धा मूळ तत्व 'सर्वांचा मालकी हक्क' हेच आहे.

सर्व काही ईश्वराचेच आहे असे सांगून झाल्यावर, त्याचा उपभोग घ्या असे म्हटले आहे. पण हा उपभोग कसा घ्यावा? केवळ भोगभाव मनात नसावा तर त्याच बरोबर कृतज्ञ किंवा आदरभाव पण असावा, त्याबरोबर भक्तीभाव असणार आहेच.

आपली आई आपले संगोपन करते तर ही सृष्टी आपल्या संगोपनाचे नियोजन करते. नैसर्गिक संसाधनांचा उपभोग घेताना त्याकडे मातेच्या आदरभावाने पाहणे अपेक्षित आहे. भूमाता, गंगामाता, तुलसीमाता ह्या शब्दांमागे असाच कृतज्ञ भाव आहे.

अनासक्त राहून केलेल्या कर्मांचे बंधन रहात नाही असे आपण श्रीमद्भगवद्गीतेत वाचले आहे. उलट हे ईश्वराच्या जवळ जाण्याचे साधन ठरते. म्हणजेच निष्काम कर्मयोगाचा पुरस्कार ह्या उपनिषदात सुद्धा केला आहे. ह्या ईश्वरमय जगाचा त्यागपूर्वक भोग घ्यायचा आहे म्हणजेच आपल्या मधील स्वार्थ आणि अहंकाराचा त्याग करायचा आहे. जी गोष्ट आपण निर्माण केलेली नाही त्यावर कोणाचाच हक्क नाही म्हणूनच कर्मयोगातील स्थितप्रज्ञता अंगिकारली पाहिजे.

कोणी वंचित तर राहू नये पण त्याची आसक्ती असू नये. गीतेच्या 3.37 श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे माणसामध्ये रजोगुणाचे प्राबल्य असेल तर अभिलाषा निर्माण होते. गीतेच्या 3.11 व्या श्लोकात पंचमहाभूतांचा आदर करा असे सांगितले आहेच.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की हे सर्व जग ईश्वराचे आवास आहे, हया सर्वाचा त्याग करून उपभोग घेतला पाहिजे. दुसऱ्या कोणाच्याही संपत्ती ची लालसा ठेवू नकोस.

आता आपण वर उल्लेख केलेल्या श्रीमद्भगवद्गीतेच्या ३ व्या अध्यायातील ११ व्या श्लोकात काय सांगितले आहे ते पाहू.

पंचमहाभूतांशिवाय आपले जगणे अशक्य आहे. आपण पंचमहाभूते निर्माण करू शकत नाही. त्यामुळे पंचमहाभूतांचा आदर करणे आपले कर्तव्य आहे. श्रीभगवानकृष्ण आपल्याकडून एवढी सुद्धा अपेक्षा ठेवत नाही.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥श्रीमद्भगवद्गीता ३.११॥

हा श्लोक वाचल्यावर एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ हया उक्ती ची आठवण येते. पंचमहाभूते, जसे जल वायू तेज आकाश आणि पृथ्वी यांनाच देवता मानले जाते. ऋग्वेदात इन्द्रदेवांचा उल्लेख बऱ्याच ठिकाणी आला आहे. ब्रह्मदेवाने विश्वनिर्मिती केल्यानंतर आपले जीवन सुरळीत चालू रहावे हया साठी सांगितलेला कानमंत्रच जणू आपले पर्यावरण सुरक्षित ठेवले तर आपल्याला फायदा होणार आहे हे महर्षी व्यासांनी लिहून ठेवले आहे हे विशेष.

हया श्लोकात मनुष्य आणि देवता यांच्यातील परस्पर संबंध स्पष्ट केला आहे , ज्यामध्ये देव यज्ञामुळे (यज्ञ ही खूप मोठी संकल्पना आहे, केवळ यज्ञकुंडात आहुती देणे एवढीच ती मर्यादित नाही) मनुष्याला अन्न देतात आणि मनुष्य देवाला यज्ञ अर्पण करून त्यांचे पोषण करतो. या परस्परावलंबी व्यवस्थेतून मनुष्य आणि देव दोघेही एकमेकांचे पालन करतात. श्रीभगवानकृष्ण अर्जुनाला असे सांगत आहेत की या यज्ञाद्वारे तुम्ही देवतांची उन्नती करा आणि देवता सुद्धा तुम्हाला उपकारक ठरतील. अशा प्रकारे एकमेकांचा विकास करून कल्याण साधले जाईल.

आपल्या पर्यावरणाचे रक्षण करा असा महत्त्वपूर्ण संदेश हया श्लोका द्वारे आपणास मिळतो.

३. वैदिक साहित्य आणि मानवी उत्क्रांती

सजीवांचे जग आणि सृष्टी कशी निर्माण झाली हयाचे कुतुहल सर्वांनाच असते. त्याचे वर्णन श्रुतीच्या अनेक मंत्रात सापडते. त्यापैकी प्रश्नोपनिषदातील एक मंत्र आपण पाहू.

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिं च प्राणं च इति, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ प्रश्नोपनिषद्। 1.4॥

प्रत्येक संस्कृती मध्ये, धर्मामध्ये, प्रथम पुरुष आणि प्रथम स्त्री हयाबद्दल काहीना काही लिहून ठेवले आहे जसे अँडम आणि ईव्ह, यिन आणि यांग, इझानागी आणि इझानामी वगैरे. हिन्दू संस्कृतीत सुद्धा प्रथम पुरुष आणि प्रथम स्त्री च्या कल्पना आहेतच. काश्मीर शैव पंथानुसार 'इ' म्हणजे शक्तीचे रूप पार्वती. तिच्या शिवाय शंकर महादेव म्हणजे नुसतेच 'शिव'. तत्त्वबोध ह्या आदी शंकराचार्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथातील 3 व्या अध्यायात संपूर्ण जगताची निर्मिती कशी झाली हे विस्ताराने सांगितले आहे. ब्राह्मण आणि त्याबरोबर असणारी माया शक्ती, त्यानंतर निर्माण झालेली चोवीस तत्त्वे ह्या सर्वांचे वर्णन केले आहे. प्रश्नोपनिषदातील ह्या मंत्रात आपल्या स्थूल शरीराच्या निर्मितीचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

ह्या मंत्रात ऋषी काय म्हणतात ते पाहू.

प्राण म्हणजे चैतन्यशक्ती, ऊर्जा आणि रयि म्हणजे पदार्थ ह्या गोष्टींचा ह्या मंत्रात उल्लेख केला आहे. प्रजापती म्हणजे सर्व जन्मलेल्या प्राण्यांचा किंवा सजीवांचा स्वामी. प्रजापती म्हणजे पशुपती म्हणजेच शिवा. त्यांनी हे स्थूल जग निर्माण करण्यापूर्वी बराच विचार केला असणार त्याशिवाय इतके वैविध्यपूर्ण सजीव निर्माण झाले नसते. एक प्रकारची तपश्चर्याच ती. तप म्हणजे कठोर प्रयत्न. **डार्विन च्या उत्क्रांतीच्या सिद्धांताचा** येथे आधीच उल्लेख केला आहे असे म्हटले तर ती अतिशयोक्ती नव्हे. नैसर्गिक निवडीच्या प्रक्रियेद्वारे निरनिराळ्या प्रजाती विकसित झाल्या. प्रजातींमधील व्यक्तींमध्ये नैसर्गिकरित्या विविधता आढळते, हळूहळू प्रजातींमध्ये बदल घडतात, ज्यामुळे नवीन प्रजाती तयार होतात. असे डार्विन ने सांगितले. श्रीभगवानविष्णूंचे सुरवातीचे अवतार आणि आधुनिक उत्क्रांती चे शास्त्र हे तत्त्वतः एकमेकांशी जुळते आहे असे वाटते. प्रत्येक प्राण्यांचे आणि वनस्पतींचे रंग आकार इतके सुबक, देखणे. प्रत्येक अवयवांचे कार्य सुद्धा चपखल. नेमके हेच ह्या मंत्रात सुद्धा म्हटले आहे.

डार्विन ने जर सजीवांच्या उत्क्रांती चा अभ्यास मांडला असे म्हटले तर वैदिक तत्त्वज्ञानात अध्यात्मिक उत्क्रांती चे वर्णन केले आहे असे म्हणता येईल.

भगवान शंकर हे चराचराचे स्वामी आहेत. पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असल्याने प्रत्येक गोष्ट ही चर आहे. अगदी वरवर निर्जीव वाटणाऱ्या दगडात सुद्धा अणूरेणूंची हालचाल सुरू असते हे वैज्ञानिक

सत्य. हि हालचाल घडवून आणली जाते प्राणशक्तीमुळे. म्हणजेच पिप्पलाद ऋषींचे उत्तर पूर्णपणे वैज्ञानिक आहे.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ते त्याला(कबन्धी ला) म्हणाले प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा झालेल्या प्रजापतीने तप केले. तपातून प्राण आणि रयि ही जोडी तयार झाली. (हया मागचा उद्देश असा की) हे जोडीने विविध प्रजांची निर्मिती करतील.

पद्म पुराणात उल्लेख केलेल्या 84 लक्ष योनी म्हणजे इतक्या प्रकारचे जीव, हा आकडा ज्याला आज जैवविविधता असे म्हटले जाते त्या आधुनिक आकडेवारीशी जुळणारा आहे.

4. वैदिक साहित्य आणि विज्ञान

प्रश्नोपनिषदातील पुढिल मंत्र आणखी आश्चर्यकारक आहे. **आणखी एक वैज्ञानिक सत्य** येथे आधीच सांगून ठेवले आहे.

**आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत् सर्वं, यन्मूर्तं च अमूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः
॥प्रश्नोपनिषद्। 1.5॥**

हया मंत्रात प्राण ला आदित्य म्हणजे सूर्यदेव असे संबोधले आहे. सूर्यापासून सर्व सजीवांना शक्ती मिळते तशीच ती चन्द्राला सुद्धा मिळते. चन्द्राला स्वतःचे तेज नाही. वीज आणि पवन शक्ती हया कोणत्यातरी माध्यमाशिवाय दाखवता येत नाही. श्रुतींना साकार आणि निराकार दोन्ही तत्वे मान्य आहेत. जसे अग्नी आणि वायू हयांच्या मध्ये सुद्धा उर्जा आहे. चंद्र ही मनाची शक्ती आहे. सूर्यशक्ती मुळेच हे जग चालले आहे हयात दुमत नाही. प्राण 3 प्रकारचे आहेत जसे विश्वाचा प्राण- वैश्वानर, आपल्या शरीरात असणारा जीवात्मा आणि आपण घेतो तो श्वास म्हणजे प्राणवायू. आपला श्वास, शरीराचे कार्य उर्जेशिवाय चालू शकत नाही. हया जगातील कोणतीच गोष्ट उर्जेशिवाय चालू शकत नाही. **ऊर्जा आणि वस्तुमान हया एकाच नाण्याच्या दोन बाजु आहेत,असे आईनस्टाईन ने सिद्ध केले आहे.** ऊर्जा (E) आणि वस्तुमान (m) या एकाच अस्तित्वाच्या दोन वेगवेगळ्या अवस्था आहेत आणि त्या एकमेकांमध्ये रूपांतरित होऊ शकतात. चंद्राच्या प्रभावामुळे अन्न तयार होते असा एक समज होता. सूर्यप्रकाशाने चंद्र प्रकाशमान भासतो. प्राण आणि रयि यांना अनुक्रमे सूर्य उर्जा

आणि चंद्राचे जडतत्व असे म्हटले आहे. त्यामुळे उर्जा आणि वस्तुमान यांचे सूर्य आणि चंद्र हे रूपक आहेत असे म्हणता येईल. म्हणूनच आइनस्टाईन चा सिद्धांत ऋषींनी आधीच मांडला आहे असेही म्हणता येईल.

ह्या मंत्रात ऋषी असे म्हणतात की

निश्चित पणे हा सूर्य म्हणजे प्राण आणि चंद्र म्हणजे पदार्थ. साकार आणि निराकार सर्व काही पदार्थ आहेत म्हणून साकार गोष्टी रयि आहेत.

सूर्याचा श्रीमद्भगवद्गीत केलेला उल्लेख इथे सांगण्याचा मोह आवरत नाहीये. ज्ञानी व्यक्तीला सूर्याची उपमा देऊन सूर्य स्वयंप्रकाशित आहे हे वैज्ञानिक सत्य महर्षी व्यासांनी सांगून ठेवले आहे.

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥
श्रीमद्भगवद्गीता 5.16॥

एक वेगळीच वाक्यरचना आपल्यासमोर ह्या श्लोकात मांडली आहे. ‘अज्ञानम् ज्ञानेन नाशितम् ‘ म्हणजे ज्ञानामुळे अज्ञानाचा नाश होतो. अज्ञान नाशवंत आहे आणि अर्थातच ज्ञान शाश्वत आहे, सत्य आहे. सत्य एकच असते. असत्य कितीही असू शकतात.

दुसऱ्या वाक्यात ‘ज्ञानम् प्रकाशयति’ असे म्हटले आहे. मग येथे सहाजिकच प्रश्न पडतो, ज्ञान कर्ता आहे की कर्म?

ज्ञानाला आदित्यवत् म्हणजे सूर्याची उपमा दिली आहे. म्हणजे ज्ञान माणसाला स्वयंप्रकाशित बनवते. त्या काळात सूर्य, स्वयंप्रकाशित आहे हे माहीत होते हे सुद्धा विशेषच. आपल्या सर्वांनाच माहित असलेला अभंग

‘मागे पुढे दाटे ज्ञानाचा उजेड, उजेडी राहिले उजेड होऊन’ असे कवींनी ज्ञानी व्यक्तीचे यथार्थ वर्णन केले आहे .

5. वैदिक साहित्य आणि सामाजिक व्यवस्था

आतापर्यंत आपण पंचमहाभूते आणि पर्यावरण ह्या बद्दल आपल्या वैदिक साहित्यात काय सांगितले आहे ते वाचले. आता आपण सामाजिक व्यवस्थेबाबत काय लिहिले आहे त्याचा आढावा घेऊ.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः। तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥श्रीमद्भगवद्गीता।

4.13।।

मोठ्या गहन विषया वर श्रीभगवानकृष्ण ह्या श्लोकात भाष्य करत आहेत. आपल्या आजुबाजूला निसर्गात बारकाईने पाहिले असता एक गोष्ट स्पष्टपणे दिसून येते. वृक्ष, वनस्पती पशुपक्षी ह्यांना भगवंतांनी काही कामे वाटून दिली आहेत. वनस्पतींचा औषधी गुणधर्म तर आहेच. फुलझाडांना सुगंध पसरवण्याचे काम दिले आहे तर अळू, नोनी, कर्दळीची झाडे जमीनीतील अतिरिक्त क्षार शोषून घेतात आणि मातीचा समतोल राखतात. तीच गोष्ट प्राण्यांची. कावळे गिधाडे आणि डुक्करे स्वच्छतेचे काम करतात. आता तर फक्त मिथेन वायूवर वाढणारे जिवाणू सुद्धा सापडले आहेत. निसर्गाचा समतोल राखण्याची ही व्यवस्था भगवंतांनीच निर्माण केली आहे. पर्यावरणीय अन्न साखळीत सर्वांना काही जबाबदारी दिली आहे. अशीच व्यवस्था त्यांनी चातुर्वर्णांच्या रूपात माणसांसाठी केली आहे असे म्हटले तर काहीच चूक नाही. ज्याने जसे काम करणे अपेक्षित होते तशीच त्याच्याकडे कौशल्ये सुद्धा निर्माण झाली. सुदैवाने प्राणी आणि वनस्पतींच्या जगात त्यांच्या कामावरून जेष्ठ-कनिष्ठ, उच्च-नीच असे काही नसते. माणसांनी मात्र ते करत असणारे काम आणि कातडीचा रंग ह्याचा विपर्यास केला. माणसामध्ये असणारे गुण आणि कर्माच्या प्रतवारी नुसार चातुर्वर्णांची निर्मिती झाली. चातुर्वर्णांचा संबंध त्रिगुणांशी आहे, जन्माशी नाही हे आवर्जून सांगितले आहे. पुढे श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की ह्या सृष्टिचा रचयिता तेच, पण तरीही ते अकर्ता आहेत. ह्याचा अर्थ कसा लावायचा? ह्याचे दोन पर्याय समोर येतात. जसे आपण म्हणतो मी बस मध्ये बसले आणि दुसऱ्या गावी पोहोचले (मला बसचालकाने एका ठिकाणाहून दुसरीकडे पोहोचवले.). तसेच श्रीभगवानकृष्ण सृष्टी-कर्ता आहेत तरीही अकर्ता आहेत. दुसरे म्हणजे ते कर्ता असले तरी कर्मबंधनात अडकलेले नाहीत म्हणून ते अकर्ता आहेत.

ह्या श्लोकाचा थोडक्यात अर्थ असा की

गुण आणि कर्माच्या वर्गीकरणानुसार माझ्याकडून चार वर्णांची निर्मिती झाली आहे. त्याचा कर्ता मी असलो तरी मी अकर्ता आणि अपरिवर्तनीय आहे हे तू समजून घे.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 18 व्या अध्यायातील 41-44 ह्या श्लोकात चातुर्वर्णांबद्दल महर्षी व्यासांनी विस्ताराने वर्णन केले आहे. त्यापैकी 44 वा श्लोकाचा आढावा आपण घेऊया.

**कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्। परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्।।श्रीमद्भगवद्गीता
18.44।।**

अतिशय शांतपणे हा श्लोक आपण वाचूया. ह्या श्लोकात वैश्य आणि शूद्र व्यक्तित्वाच्या कर्मांचे वर्णन केले आहे.

ते वाचले की असे वाटते की आपल्या समाजाचा डोलारा ह्यांच्या जीवावर तर उभारला गेला आहे.

वैश्य-कर्मींसाठी कृषी, गोपालन आणि व्यापार असे महत्त्वपूर्ण व्यवसाय सांगितले आहेत.

आणि शूद्र कर्मींचे वर्णन सेवाकर्मी असे केले आहे.

42,43 आणि 44 व्या श्लोकांचा एकत्रित विचार करता ब्राह्मण हे ज्ञानी असतात असे म्हटले तर त्या काळातील समाजाची धोरणात्मक व्यवस्था ते पहात असावेत तर क्षत्रिय सुरक्षेची जबाबदारी घेत होते. कृषी म्हणजे अन्नाचे उत्पादन, गोपालन (गोधन निर्माण करणे) आणि व्यापार, ह्यामध्ये राजाला अर्थसहाय्य करणे हे सुद्धा आलेच. अशी अर्थव्यवस्था सांभाळण्याचे महत्वाचे काम वैश्य करत होते. आता उरलेली कामे शूद्र करीत होते म्हणजे नक्की कोणती कामे? ह्याचा विचार करावयास हवा. ह्या श्लोकात परीचर्या म्हणजे सेवा करणे असा शब्द वापरला आहे. म्हणजे आजच्या काळाप्रमाणे 'सेवा उद्योग.' शेतीसाठी अवजारे बनवणे, शस्त्रे तयार करणे, जीवनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन, घरबांधणी वगैरे. (बारा बलुतेदार) याचाच अर्थ, अशी मूलभूत सुविधा पुरवली जाणारी कामे शूद्रांची असावीत. सर्व प्रकारच्या कारागीरांचा ह्यात समावेश होऊ शकतो.

शूद्र म्हणजे ब्रह्माचे पाय,(ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तात व संत श्रीएकनाथांनीही परमेश्वराच्या मुखापासून ब्राह्मण, बाहूंपासून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य आणि पायांपासून शूद्र निर्माण झाले, असे म्हटले आहे. निरनिराळ्या वेदांत निरनिराळी वर्णने आहेत) हे प्रतिकात्मक मानले तर शूद्रांनी निर्माण केलेल्या पायावर सर्व सामाजिक व्यवस्था उभी राहिली होती असे म्हणता येईल.

येथे पराशर ऋषींचा मुद्दाम उल्लेख करावासा वाटतो. त्यांनी रचलेला कृषीविषयक ग्रंथ 'कृषि पराशर', कृषी विषयक संशोधन शेतात कष्ट करणाऱ्या शिवाय शक्य झाले असते का? म्हणजे ज्ञानी व्यक्तित्वे संशोधन करायचे, शूद्रांनी त्यासाठी आवश्यक सेवा द्यायची आणि वैश्यांनी ते संशोधन राबवायचे, अशी साधारण व्यवस्था असावी.

श्रीमद्भागवतम् मधील खालील श्लोकातून समाज व्यवस्थेची स्पष्ट कल्पना समजते.

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम्। यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ श्रीमद्भागवतम्
7.11.35 ॥

जर कोण्या व्यक्तीमध्ये काही (तो जसा ओळखला जातो त्यापेक्षा) वेगळ्या प्रकारचे गुण दिसून आले तर त्याला त्या गुणांनुसार ओळखले गेले पाहिजे.

हया श्लोकाचा थोडक्यात अर्थ असा की

कृषि, गौपालन आणि व्यापार हे वैश्याचे स्वाभाविक कर्म आहेत, शूद्रांचे स्वाभाविक कर्म आहेत परिचर्या म्हणजे सेवा करणे.

त्या पुढील श्लोकात म्हणजे 18.45 व्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण म्हणतात आपापले स्वाभाविक कर्म तत्परतेने करून माणूस त्यात विशेष सफलता प्राप्त करू शकतो. स्वतःचे कर्म आत्मियतेने करून मनुष्य सिद्धी कशी प्राप्त करून घेतो ते तू माझ्याकडून ऐक.

त्यापुढील श्लोकात म्हणजे 18.46 व्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की ज्याच्यामुळे सर्व जीवांची उत्पत्ती झाली आहे आणि ज्याने हे सर्व विश्व व्यापून टाकले आहे, त्याची स्वकर्माने पूजा करून मनुष्य सिद्धि प्राप्त करतो.

आपल्याला नेमून दिलेले काम आपण प्रामाणिकपणे केले असता त्याला सिद्धी प्राप्त होणार आहे. किती स्पष्टता आहे महर्षी व्यासांच्या विचारात. भेदभाव, सापत्नभाव असे काही मुद्देच नाहीयेत. आपल्याच कर्मदरिद्रीपणाने आपण अशी विचित्र परिस्थिती निर्माण केली आहे. ह्याला दुजोरा देणारा आणखी एक श्लोक.

**विद्याविनयसम्पने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि | शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥श्रीमद्भगवद्गीता
5.18॥**

हया श्लोकात ज्ञानी पुरुष ओळखायचा कसा त्याचे वर्णन केले आहे, गाय हत्ती कुत्रा आणि कुत्रा खाणारे यांची उदाहरणे देऊन. मागील श्लोकात ज्ञानी पुरुषाचे वर्णन आदित्यवत् म्हणजे सूर्यासारखा स्वयंप्रकाशित असे म्हटले होते, येथे सूर्याच्या दुसऱ्या गुणाची उपमा ज्ञानी पुरुषाला दिली आहे. कवी भा. रा. तांबे यांची अर्थपूर्ण कविता 'मावळत्या दिनकरा समदर्शी तू खरा'.

पुढे येणाऱ्या 6व्या अध्यायातील 29 आणि 32 व्या श्लोकात सुद्धा समदर्शी असण्याचे दाखले दिले आहेत. येथे ज्ञानी विदयमान तर आहेच, तो विनयशील आहे, सर्वांकडे एकाच दृष्टीने पाहतो. गाय सत्त्वगुणी, हत्ती

रजोगुणी आणि कुत्रा तमोगुणी तर श्वपाक विद्याहीन असे मानले तर अशा सर्वांकडे ज्ञानी पुरुष एकाच नजरेने पाहतो. मनात कोणताच भेदभाव नाही. असे चित्र सामूहिक धार्मिक कार्यक्रमात पाहता येते. जसे पंढरपूरला जाणारी वारी, सर्वांच्या मनात फक्त विठ्ठलाचे चिंतन असते. सर्वच एकमेकांकडे विठ्ठल भावनेने पहात असतात.

हया श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण अर्जुनाला असे म्हणतात की

विद्ये ने चित्तवृत्ती शांत आणि मर्यादशील झालेल्या ब्रह्मवेत्त्याकडे, गाय, हत्ती, कुत्रा तसेच चांडाल यासर्वांकडे विद्वान सारख्याच दृष्टीने पाहतात.

6. वैदिक साहित्यातील ज्ञानाचे महत्त्व

आपल्या रोजच्या जगण्यात जर ज्ञानाची कमी असेल तर आपले प्रचंड नुकसान होत असते. त्याचाच एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे अंधश्रद्धा. बरेचदा अनेक गोष्टी आपण केवळ प्रथा म्हणून करत राहतो. अंधश्रद्धा आणि त्यामुळे आतापर्यंत गरीब निष्पाप लोकांचा विशेषतः स्त्रीयांचा झालेला मानसिक छळ आपण सर्व जाणतो. श्रीमद्भगवद्गीतेत श्रीभगवानकृष्णांनी 2 रया अध्यायातील शेवटच्या श्लोकात कर्मयोगा पेक्षा ज्ञानयोग श्रेष्ठ असे स्पष्ट सांगितले आहे. श्रीमद्भगवद्गीता हा फक्त आपला धर्मग्रंथ नाही तर जीवनकौशल्ये शिकवणारा मार्गदर्शक सुद्धा आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेचा १२ वा अध्याय म्हणजे भक्ती योग , त्यामध्ये सुद्धा आपली भक्ती डोळस असावी असेच म्हटले आहे. आधुनिक काळातील लोकांच्या मनात शिक्षण खुले झाल्यामुळे कर्मकांड हे थोतांड आहे असे वाटू लागते. आपला धर्म पाळावा की नाही असे द्वंद्व कायम आपल्या मनात चालू असते. हया सर्वांचे उत्तर महर्षी व्यासांनी आधीच देऊन ठेवले आहे. त्यासाठी 2 रया अध्यायातील 42, 43 आणि 44 व्या श्लोकात अतिशय स्पष्ट विवेचन केले आहे. कदाचित हा प्रश्न त्या काळात सुद्धा निर्माण झाला असावा. सध्याच्या काळात संस्कृत चा उपयोग मुख्यत्वे कर्मकांड करण्यासाठीच केला जातो. पण हे 3 श्लोक वाचले की त्या काळातही वेदांचे स्तोम माजवले जात होते का, वेदांत सांगितलेल्या कर्मकांडांना अनाठायी महत्त्व प्राप्त झाले होते का? असे प्रश्न मनात येतात.

जसे वेदांमधील कर्मकांड विभागात सांगितल्याप्रमाणे

अपाम सोममृता अभूम आणि अक्षय्यं हे वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति।।

जे चातुर्मासाचे पालन करतात ते अमर आणि सदैव आनंदी होण्यासाठी सोमपरसपान करण्यास पात्र ठरतात.

आता ह्या विधानाला कोणीतरी त्याला धरबंध घालणे आवश्यक होते, ते काम महर्षी व्यासांनी केले आहे असे वाटते.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥श्रीमद्भगवद्गीता 2.42॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥श्रीमद्भगवद्गीता 2.43॥

ह्या दोन श्लोकांचा अर्थ असा की हे पार्थ! हे असे चांगला जन्म आणि कर्म मिळवून देणारे, भोग आणि ऐश्वर्यप्राप्तीची निरनिराळी वर्णन करणारे अतिशयोक्तीपूर्ण वचने निरनिराळ्या आशाआकांक्षा आणि स्वर्गसुखाच्या प्राप्ती शिवाय इतर काहीच श्रेष्ठ नाही अशी वेदांतील वचने खरे मानणारे, अविवेकी असतात.

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥ श्रीमद्भगवद्गीता 2.44॥

ह्या श्लोकात श्री भगवान कृष्ण असे म्हणतात की अशा (भ्रमित वचनांमुळे) बुद्धिभेद करणाऱ्या उपभोगशील आणि भौतिक सुखाच्या आधीन झालेल्या व्यक्तीकडे दृढ निश्चय आणि स्थिर बुद्धी नसते.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्यमानाः। जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥मुण्डकोपनिषद्-1.2.8 ॥

"जे स्वर्गलोकाचे सुख मिळवण्याच्या हेतूने वेदांत वर्णन केलेल्या अवडम्बरपूर्ण कर्मकाण्डांत व्यस्त राहतात आणि स्वतःला धार्मिक ग्रंथपंडित समजतात ते वास्तविक मूर्ख आहेत, ते सर्व एका अंध व्यक्तीने दूसऱ्या अंध व्यक्ती ला रस्ता दाखविण्यासारखे आहे".

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥ 17.19 ॥

17 व्या अध्यायातील 5व्या आणि 6व्या श्लोकात तामसी वृत्तीच्या व्यक्तींचे वर्णन केले आहे. 13 व्या श्लोकात तामसी यज्ञ म्हणजे काय ते सांगितले आहे. एखाद्या व्यक्तीला मूर्ख म्हणणे तसे जोखमीचे काम, कारण एखादे वेड डोक्यात घेऊन त्यावर झपाटलेपणाने काम करून स्वतःला सिद्ध करणारे बरेच असतात. पण ते स्वतःला सिद्ध करतात. सरतेशेवटी त्यांचे काम लोकांच्या उपयोगी पडणारे ठरते. पण तामसी लोकांच्या मनातील हेतू हा नेहमीच दुसऱ्यांना त्रास देणे हा असतो. म्हणून ह्या श्लोकात मूढ-ग्राहेण असा शब्द वापरला आहे आणि तामसिक तपा बददल विवेचन दिले आहे. ह्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की जे तप हटवादीपणाने, स्वतः ला कष्ट देऊन किंवा दुसऱ्यांना त्रास देण्यासाठी केले जाते त्याला तामसी तप म्हटले जाते.

आतापर्यंत, कर्मकांडे करणे फार काही महत्वाचे नाही हे आता आपल्याला समजले. मग काही जणांना वाटेल की केवळ नमस्कार केला की पुरे झाले. तर ते तसे सुद्धा नाही. तो सुद्धा एक वरवरचा दिखावाच. 12 व्या अध्यायात श्रीभगवानकृष्णांनी त्यांना प्रिय असणाऱ्या भक्तांचे वर्णन केले आहे. बघू या ते काय म्हणतात ते.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी॥ श्रीमद्भगवद्गीता 12.13॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मदभक्तः स मे प्रियः॥ श्रीमद्भगवद्गीता 12.14॥

परमेश्वराशी जोडून घेण्याच्या प्रक्रियेत सामान्य माणसाच्या वागण्याबोलण्यात काय काय बदल होत असतात म्हणजेच योगी होण्याच्या प्रक्रियेचे वर्णन ह्या दोन श्लोकात केले आहे. हि सर्व गुणवैशिष्ट्ये भक्तीयोगाच्या अनुषंगाने सांगितली आहेत. 13 व्या श्लोकात साधकाचे दुसऱ्याप्रती वर्तन कसे असावे ह्याचे वर्णन, त्याच बरोबर स्वतः मध्ये होणारे बदल ह्याचे वर्णन केले आहे.

एकेक गुणाचा जर मानसशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून पहायचे ठरवले तर एक गुणसंपन्न व्यक्ती होण्याची प्रक्रियाच समोर येईल.

सर्वात पहिला गुणविशेष म्हणजे सर्व जीवांचा कधीही **द्वेष न करणे**. आपल्या मनात दुसऱ्याबद्दल तेव्हाच द्वेष उत्पन्न होतो जेव्हा आपल्याला स्वतः बददल खात्री नसते. किंवा आपल्या अवाजवी अपेक्षांची पूर्तता होणे शक्य नसते. दुसऱ्या बाजूने सांगायचे झाले तर ज्याला स्वतःच्या कार्यक्षमतेबद्दल आत्मविश्वास असतो त्याच्या मनात दुसऱ्या बददल द्वेषभाव असण्याचे कारण नाही. असेच लोक सर्वांशी मैत्री करू शकतात. ते दुसऱ्यांना मदत करायला कायम तत्पर असतात. त्यांच्या मनात दुसऱ्याबद्दल करुणा असते.

आता पुढचा शब्द **निर्मम** म्हणजे ममतारहीत, थोडा बुचकळ्यात टाकणारा आहे. इथे स्वतःबद्दल ममतारहीत असणे अपेक्षित आहे. ज्याचे फक्त स्वतःवर प्रेम असते तो दुसऱ्याच्या भल्याचा विचार करूच शकत नाही. तीच गोष्ट **अहंकाराची**. अहंकार तर दोन माणसांमधील सुसंवाद घडू न देणारा सर्वात मोठा अडथळा. इथे ममतारहीत म्हणजे स्वतःच्या शरीरावर, सौंदर्यावर प्रेम नसणारा असाही घेता येईल कारण अहंकार हा मन आणि बुद्धी शी निगडित आहे. अशा अहंकार आणि ममता विरहित साधकासाठी सुख आणि दुःख दोन्ही सारखेच. त्यानंतर चा सर्वात मोठा गुण म्हणजे **क्षमाशीलता**. विरोध करण्याची क्षमता नसताना गप्प बसून सहन करणे वेगळे आणि दुसऱ्याच्या चुका, त्यांच्या कडून झालेले अपराध आणि अपमान, माफ करणे वेगळे. ज्याच्या मनात दुसऱ्याबद्दल करूणा आहे तोच असे करू शकतो. **संतुष्टी** म्हणजे समाधान. स्वतःवर फाजील प्रेम नाही पण आत्मसंतुष्टी आहे अशी व्यक्तीच सर्व जगाचा व्यापक विचार करू शकते. त्यापुढे जाऊन भगवंतांनी **आत्मनियंत्रित** आणि **दृढनिश्चयी** म्हटले आहे. आता भक्तीयोगाचा व्यापक अर्थ लक्षात येतो. भक्ती म्हणजे केवळ भजन किर्तन असा मर्यादित अर्थ नसून इतके सर्व गुणविशेष अंगिकारल्यानंतर मनाने आणि बुद्धीने स्वतःला परमेश्वराच्या ठायी समर्पित करायचे..

ह्या दोन श्लोकाचा आता थोडक्यात अर्थ असा की जो साधक द्वेष, ममता अहंकार विरहित आहे, ज्याच्या मनात सर्व जीवांबद्दल करूणा, मैत्री आहे, जो सुखदुःखांकडे सम दृष्टिने पाहतो, जो संतुष्ट, आत्मनियंत्रित, दृढनिश्चयी असून मनाने आणि बुद्धीने मला समर्पित आहे असा योगी मला प्रिय आहे.

कर्मकांडांचा विषय निघालाच आहे तर त्या अनुषंगाने पुढे सांगते. आजकाल महापूजा, महाआरती, महाप्रसाद , महा अभिषेक यांचे स्तोम माजले आहे. जितका खर्च आणि डामडौल जास्त तेवढी भक्ती जास्त असे आता लोकांना वाटू लागले आहे. ह्याबाबत श्रीमद्भगवद्गीतेत काय सांगितले आहे ते आपण वाचू.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥ श्रीमद्भगवद्गीता 9.26॥

आपल्याला शबरीची उष्ट्या बोरांची गोष्ट माहीत आहेच. शिवाय विदुराच्या पत्नीने अनावधानाने कृष्णाला दिलेल्या केळ्याच्या सालीची सुद्धा गोष्ट माहीत आहे. सुदामा चे पोहे श्रीभगवानकृष्णांनी अतीव प्रेमाने चाखले होते. आधुनिक काळात पर्यावरणाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने एक मुद्दा सांगावासा वाटतो. सर्व सृष्टी परमेश्वराने निर्माण केली असल्याने, त्यानेच निर्माण केलेल्या फुले आणि फळांमधे त्याच्या मनात दुजाभाव असण्याचे कारण नाही. आपण मात्र व्यापारीकरणाच्या नादात काही विशिष्ट धान्य, फळे यांना

विशेष महत्त्व देतो. जसे हापूस आंबा सर्वश्रेष्ठ आणि म्हणून सर्वात महाग सुद्धा. सर्व शेतकरी सुद्धा मग लोकप्रिय वाणांचीच लागवड जास्त करतात. पर्यायाने निसर्गाचा समतोल बिघडतो. आंब्याच्या सर्व जातींना समभाव द्यायला हवा. येथे श्रीभगवानकृष्ण स्वतः च सांगत आहेत की परमेश्वराला साधीसुधी अगदी कोणतीही गोष्ट दिलेली चालते. फक्त मनात सच्चा भाव असावा. बाह्य अवडंबर नको.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥ श्रीमद्भगवद्गीता 11.53॥

माझे चतुर्भुजरूप जे तू पाहिले आहेस ते वेदपठण, तप, दान किंवा यज्ञ करून पाहता येत नाही. (मनात भक्ती आणि प्रेम असायला हवे) म्हणजेच वेदाभ्यास, तप, दान, यज्ञ ही सर्व साधने आहेत परमेश्वराच्या जवळ पोहोचण्यासाठी, परमेश्वर नव्हे. ह्या सर्वांचा लक्षणार्थ हाच की आपण काय अर्पण करतो ते महत्वाचे नाही तर त्यामागचे भाव शुद्ध असायला हवे. ह्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की जो कोणी मला भक्तिभावाने पान फुल फळ पाणी अर्पण करतो. अशा शुद्ध मनाने भक्तीपूर्वक दिलेल्या उपहारांचा मी स्वीकार करतो.

7. वैदिक साहित्य आणि मानस शास्त्र

आपले आयुष्य निरनिराळ्या आश्चर्यांनी आणि चमत्कारांनी भरलेले आहे. हे अगदी राजा धर्मराजांना सुद्धा मान्य आहे.

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम्। शेषाः स्थिरत्वम् इच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ (महाभारत)

"क्षणोक्षणी लोक मृत्युमुखी पडतात आणि बाकीचे हे पहात असतात. ते सुद्धा एक दिवस मृत्यू पावणार आहेत हे मात्र त्यांच्या ध्यानात येत नाही. ह्या पेक्षा आश्चर्यजनक अजून काय असेल?

प्रश्न असा आहे की अशी सर्व आव्हाने आपण पेलायची कशी? आपले मन शांत ठेवून योग्य निर्णयक्षमता असणे हि आपल्या आयुष्यातील मोठी देणगीच. निरनिराळे कठीण प्रसंग येत राहणार आणि आपल्याला त्या सर्वांना तोंड देऊन पुढे जाचे आहे, ते कसे साधायचे हे सर्व महर्षी व्यासांनी गीतेत सांगून ठेवले आहे. उदाहरणादाखल काही श्लोक पाहूयात.

**श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला। समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि॥
श्रीमद्भगवद्गीता 2.53॥**

मन विचलित झालेले असेल तर कोणतेच काम नीट करता येणार नाही. अर्जुनाला युद्ध करण्यापूर्वी आपले मन शांत, अविचल ठेवणे फारच गरजेचे आहे. आपल्यासाठी सुद्धा हा एक चांगला उपदेश आहे. अटीतटीच्या प्रसंगी आपले मन स्थिर असले पाहिजे. समत्व भावा बद्दल आपण आतापर्यंत मागच्या काही श्लोकात वाचले. येथे **समाधौ अचला** असे म्हटले आहे म्हणजे समत्व भावाने स्थिर असलेली बुद्धी. बुद्धिची स्थिरावस्था.

हया श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की

निरनिराळ्या गोष्टी ऐकून विचलित झालेल्या तुझ्या बुद्धीला जेव्हा अचल स्थिरावस्था येईल तेव्हा तुला योग अवस्था प्राप्त होईल.

**प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥
श्रीमद्भगवद्गीता ॥ 2.55॥**

हा श्लोक वाचल्यावर तुकारामांच्या अभंगाची आठवण होते, "ठेविले अनंते तैसेचि रहावे | चिती असू द्यावे समाधान ||"

हया श्लोकात मनोगतान् कामान् असे म्हटले आहे. म्हणजे मनामध्ये निर्माण होणाऱ्या निरनिराळ्या आशाआकांक्षा आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या विवंचना मतभेद संघर्ष नैराश्य तसेच आनंदी भावना सुद्धा.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥कठोपनिषद्-2.3.14

"जेव्हा मनुष्याच्या हृदयातील प्रत्येक कामना संपून जातात तेव्हा तो मर्त्य अमर होतो आणि ब्रह्मप्राप्तीचे सुख अनुभवतो."

मनात उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कामनांचा पूर्ण त्याग करायचा हे स्थितप्रज्ञ व्यक्तीचे लक्षण.

असे करत असता ब्रह्म आणि आत्मा यांचे ऐक्य घडल्यामुळे, उच्च कोटीचे समाधान त्याला लाभते.

हया श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की

हे पार्थ! जेव्हा मनुष्य आपल्या मनातील सर्व कामनांचा त्याग करतो, आणि स्वतः स्वतःमध्येच संतुष्ट राहतो त्या स्थितीला स्थितप्रज्ञ असे म्हटले जाते.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ श्रीमद्भगवद्गीता 2.56॥

स्थितप्रज्ञतेचे दुसरे लक्षण ह्या श्लोकात सांगितले आहे. सामान्य व्यक्तीला हे वाचून फारसे पटणार नाही पण येथे ब्रह्मप्राप्ती च्या मार्गावर वाटचाल सुरू आहे आणि त्यातून स्थितप्रज्ञता आली आहे. आपल्या रोजच्या जीवनातही, मनाला फार क्लेश होऊ न देता आपले काम करत राहणे फायद्याचेच ठरते.

मुनि ह्या शब्दाचा संकलीत केलेला अर्थ असा, मौनम आचरति इति मुनि,

जो आपल्या तपश्चर्येदरम्यान मौन व्रत पाळतो. मन् धातू पासून तयार झालेला शब्द मनन, मनन म्हणजे विचार करणे. मुनी म्हणजे जो आत्मनिरीक्षण करतो किंवा विचारशील असतो. मौन म्हणजे मानसिक तप. |श्रीमद्भगवद्गीता 17.16॥

धर्मशास्त्रातील उल्लेखांनुसार, मुनी म्हणजे सदैव स्वतःचा शोध घेणारी व्यक्ती. तसेच आपला बहुतांश वेळा विचार करण्यात घालवत असतो तो मुनी. मुनी ही विचारवंत आणि तत्त्वज्ञाला प्रदान करण्यात आलेली एक उपाधी आहे, असे सांगितले जाते. मुनी निसर्गाच्या संबंधातील उत्कट मानवी धाग्यांचा शोध घेत असतात. त्यांना ज्ञानाच्या कसोटीवर उच्च स्थान प्राप्त असते. त्यांनी अनंत काळ तपश्चर्या आणि साधनेच्या माध्यमातून ज्ञानार्जन केलेले असते.

प्रत्येक मुनींचा वैचारिक दृष्टीकोन निराळा असतो.

नासव ऋषि र यस्य मतं न भिन्नं (महाभारत, वन-पर्व 313.117)

ह्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की

दुःखे आली असता मनाला क्लेश होऊ न देणारा आणि आनंदाच्या भरात मनात कोणत्याही आस्था न बाळगणारा, ज्याच्या मनातून राग, भय आणि क्रोध नष्ट झाले आहेत अशा मुनीला स्थिरबुद्धि असे म्हटले जाते.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्। नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ श्रीमद्भगवद्गीता 2.57॥

आतापर्यंत महर्षी व्यासांनी वैयक्तिक पातळीवर निर्माण होणाऱ्या भावभावनांचा उल्लेख करून त्याप्रती असणाऱ्या स्थिर बुद्धी बदल सांगितले आता आपल्या भवताली घडणाऱ्या अनेक बऱ्यावाईट गोष्टींबद्दल ते सांगत आहेत. ज्ञानी व्यक्तींची स्थितप्रज्ञता अशा प्रसंगी सुद्धा दिसून येते.

शुभ अशुभ हे फक्त प्रसंग आणि एखाद्या गोष्टीपुरते मर्यादित न राहता ते व्यक्तीला सुद्धा लागू करून सामुहिक हेटाळणी करेपर्यंत मजल जाते. हा श्लोक आपल्यासाठी अशा परिस्थितीत मार्गदर्शक ठरावा. कोणत्याही परिस्थितीत आपण आपल्या मनाचा तोल ढळू न देणे महत्वाचे. ह्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की

जो सर्वत्र आसक्ती रहीत भावाने, शुभ अशुभ प्रसंगी आनंदी होत नाही आणि द्वेषही करत नाही त्याची स्थिर बुद्धी आहे.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ श्रीमद्भगवद्गीता 2.58॥

आपल्या इच्छा आणि कामनांची पूर्ती झाल्याने मनाला समाधान लाभते की त्यापासून दूर गेल्याने? ह्या मानसशास्त्रीय मुद्यावर ह्या श्लोकात भाष्य केले आहे असे वाटते.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्मव भूय एवाभिवर्धते ॥

श्रीमद्भागवतम्-9.19.14

"जसे आगीत तुपाची आहुति दिल्याने आग शांत तर होत नाही उलट त्याची भीषणता वाढते. त्याच प्रमाणे कामनवासना उपभोगांनी शमत नाही.

स्थिर बुद्धी बदल सांगून झाल्यावर आता कासवाची उपमा देऊन हा श्लोक समजावून सांगितला आहे. कासव हा अतिशय मंदगती, म्हणजे स्थिरता, संयम आणि चिकाटी चे प्रतिक. स्थिरबुद्धिने आपल्या ध्येयाकडे वाटचाल करणारा.

आख्यायिकेनुसार कूर्म अवतार हा भगवान विष्णूंचा दुसरा अवतार. मंदिराच्या सुरवातीला दिसणारे कासव अध्यात्मिक उन्नतीचे प्रतिक आहे. जसे कासवाची 6 अंगे (4 पाय डोके आणि शेपूट), कासव आपल्या कवचाखाली ओढून घेतो तसेच काम, क्रोध, मद, मोह, मत्सर, लोभ ह्या दुर्गुणांना आत खेचून परमेश्वराला शरण जावे.

विविध वातावरणाशी आणि भौगोलिक प्रदेशाशी जुळवून घेणारे कासव, मंद हालचाली आणि कवचाच्या आवरणामुळे अपघात, जखम आणि संकटातून पार करण्याची क्षमता दर्शवतो.

अर्जुनाने 54 व्या श्लोकात विचारलेल्या प्रश्नाचे (समाधीस्थ पुरुष बसतो कसा? चालतो कसा? महर्षी व्यासांनी समर्पक उत्तर दिले आहे असे वाटते.

ह्या श्लोकाचा थोडक्यात अर्थ असा की

ज्याप्रमाणे कासव आपले अवयव सर्व बाजूंनी आकुंचित करतो तसेच आपल्या इच्छा आकांक्षांना आवर घालणाऱ्या ची बुद्धि स्थिर असते.

8. वैदिक साहित्य आणि आरोग्य, चिकित्सा

आता आपण थोडे त्या काळातील आरोग्य आणि चिकित्सा ह्या विषयाचा आढावा घेऊ. अथर्ववेद सोडून बाकी सर्व वेद ब्रह्माच्या मुखातून बाहेर पडले असे म्हटले जाते.

अथर्वन् ऋषींना झालेल्या साक्षात्कारातून अथर्ववेदांतील ऋचा निर्माण झाल्या. आयुर्वेदाला अथर्ववेदाचा उपवेद असे म्हटले जाते. आयुर्वेदातील औषधे आणि पंचकर्म अथर्ववेदावर आधारित आहेत. ध्यान प्राणायाम आणि योगाभ्यास ह्यांचा उल्लेख अथर्ववेदात आहे.

ह्या सर्व गोष्टी आपल्याला माहित आहेत म्हणून आपण पुढे जाऊया.

पतंजली हा शब्द आता सर्वांनाच माहित आहे मात्र पतंजलींनी योगसूत्रात काय सांगितले आहे ह्याची माहिती फारशी कोणाला नसते. सहा अस्तिक दर्शनांपैकी (षडदर्शन) एक म्हणजे पतंजली योगसूत्र.

पतंजली योगसूत्रात आधुनिक मानसशास्त्रीय आधारित बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या आहेत.

पतंजली ऋषींना स्वयंभू असे पण म्हटले जाते कारण त्यांच्या जन्मा बददल फार माहिती उपलब्ध नाही. काही पौराणिक कथा प्रचलित आहेत पण त्या आजच्या काळात आपल्याला पटत नाहीत. त्या कथा वरून असे सुद्धा वाटते की पतंजली नावच्या 3 व्यक्ति असाव्यात. किंवा एकाच व्यक्तीने 3 प्रकारचे काम केले असावे.

त्या तीन गोष्टी पैकी एक म्हणजे अर्थात पतंजलि योग सूत्र. याशिवाय त्यांनी आयुर्वेद आणि व्याकरण ह्या विषयावर सुद्धा लिहिले. पाणिनी ऋषींच्या अष्टाध्यायी ह्या ग्रंथावर आधारित महाभाष्य नावाचा ग्रंथ पतंजलि ऋषींनी लिहिला.

पातंजल तंत्र नावाचा तिसरा ग्रंथ हा आयुर्वेदावर आधारित आहे.

ह्या पतंजली ऋषींचे शिष्य कोण होते किंवा ते स्वतः कोणाचे शिष्य होते ह्याची माहिती उपलब्ध नाही. त्यामुळे त्यांना स्वयंभू म्हणणे जास्त उचित वाटते.

तर अशा पतंजली मुनींच्या योगाभ्यास वर च्या ग्रंथाला योग दर्शन असेही म्हणतात. म्हणजे vision to yog.

सध्याच्या प्रचलित समजूती नुसार योगाभ्यास हा एक व्यायामाचा प्रकार समजला जातो, पण खरे तर ते तसे नसुन योगाभ्यास हा समाधि कडे जाण्याचा मार्ग आहे. त्यासाठी करावी लागणारी शारीरिक आणि मानसिक तयारी म्हणजे योगाभ्यास (जी योगासने आपण करतो)

आताच्या परिस्थिती नुसार आपण योगासनांचा वापर आपले आरोग्य टिकवण्यासाठी करता येईल का असा विचार करत असलो तर ते बरोबरच आहे कारण Healthy mind and Healthy body असल्याशिवाय साधना करताच येणार नाही.

11 व्या अध्यायात श्रीभगवानकृष्णांनी अर्जुनाला दिव्य दृष्टि प्रदान केली असा उल्लेख आहे. आजच्या आधुनिक काळात हे कसे समजून घ्यायचे असा प्रश्न पडतो. अशा वेळी मला पतंजलींच्या योगसूत्रातील श्लोकांचा उल्लेख करावासा वाटतो.

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥१.२॥पतंजली योगसूत्र हा श्लोक आपल्याला माहीत आहेच. ह्यातील वृत्तीं बदल सांगताना पतंजली ऋषींनी त्याचे पाच प्रकार सांगितले आहेत.

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥पतंजली योगसूत्र ॥ 1.6 ॥

त्या म्हणजे प्रमाण, विपर्यय विकल्प निद्रा आणि स्मृती. ह्यामध्ये विकल्प शब्दाचा अर्थ आहे कल्पनाशक्ती. त्याचे वर्णन पतंजलींनी 9व्या श्लोकात केले आहे.

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ पतंजली योगसूत्र ॥ 1.9 ॥

मानसशास्त्रात कल्पनाशक्ती वर बरीच पुस्तके सापडतात. जेव्हा एखादे दृश्य माध्यम अस्तित्वात नसते, किंवा उपलब्ध नसते त्यावेळी सांगितलेली गोष्ट म्हणजे आपली कल्पनाशक्ति. केवळ शब्द आणि विचार करण्याची क्षमता ह्यावर आपली कल्पनाशक्ति भरारी घेऊ शकते. त्यातून बऱ्याच अस्तित्वात नसलेल्या गोष्टी निर्माण होऊ शकतात जसे नागमणी, उडणारा घोडा वगैरे.

जरूर वाचावे असे पतंजली योगसूत्र,

9. वैदिक साहित्य आणि भांडवलदार

अगदी सुरवातीला म्हटल्याप्रमाणे आपल्या संविधानातील अगदी महत्वाचा असा बिंदू म्हणजे 'समता'. विषमतेचा संबंध अर्थातच आपल्या अर्थव्यवस्थेशी जोडलेला असतो. भारतीय तत्त्वज्ञानात भांडवलशाही ला कोणतेही महत्व नाही, कारण तत्त्वज्ञानाच सगळा डोलारा निस्वार्थी वृत्ती आणि निष्काम कर्मावर उभारलेला आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेत अर्थव्यवस्थेवर जरी भाष्य केलेले नसले तरी भांडवलदारांच्या (द्रव्य संचय करण्याच्या) मानसिकतेवर भाष्य केले आहे असे म्हणता येईल. त्यादृष्टीने 16 व्या अध्यायातील काही श्लोक पाहूया. ह्या अध्यायात दैवी आणि आसुरी गुणांवर भाष्य केले आहे.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्। इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्॥ श्रीमद्भगवद्गीता 16.13॥

एखाद्या गोष्टीची गरज आणि इच्छा ह्यातील फरक लक्षात न घेतल्याने त्याचा परिणाम पर्यावरणाचा ऱ्हास होण्यावर होतो. आसुरी गुण असलेल्या व्यक्ती च्या मनात कसे विचार चालू असतात त्याचे वर्णन ह्या श्लोकात केले आहे. आपल्याला सुद्धा हे अगदी सहज लागू पडते. ह्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की आज मी इतके काही कमावले आहे त्याने माझे मनोरथ पूर्ण होईल. माझ्या कडे इतकी संपत्ती आहे, त्यापेक्षा जास्त मी पुढे मिळवीन.

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी॥ श्रीमद्भगवद्गीता 16.14॥ श्रीभगवानकृष्णांनी आधीच सांगितले आहे की सर्व गोष्टींचा कर्ता करविता तेच आहेत हे मनात ठेऊन हा श्लोक वाचला पाहिजे. आधीच्या श्लोकात पैसे कमावण्याचे प्राविण्य संपादन केले की आत्मविश्वास वाढतो असे सांगितले, आता आत्मविश्वास वाढला की आसुरी गुणांची माणसे कसा विचार

करतात ते सांगितले आहे. आत्मविश्वास, अती आत्मविश्वासात कसा रूपांतरित होतो, माणूस कसा आत्मकेंद्रित होतो हे सांगणारा हा श्लोक.

एका शत्रू चा मी काटा काढला (मारले) इतरांचा पण काटा काढीन. मी आता ईश्वर (सर्वगुणसंपन्न), भोगी, सिद्धपुरुष, शक्तीमान आणि सुखी आहे.

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥
श्रीमद्भगवद्गीता 16.15॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ॥ श्रीमद्भगवद्गीता
16.16॥

थोड्याश्या यशाने हुरळून गेलेली व्यक्तींचे पाय जमिनीवर रहात नाहीत, त्याच्या कडे प्रचंड अहंकार असतो, स्वतः च्या क्षमतेबाबत बददल अनेक गैरसमज असू शकतात. ह्या सर्वांचा उपाय एकच ते म्हणजे स्वतःचे मूल्यांकन करणे, आपल्या विचारांना ज्ञानाची जोड देणे.

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः। अर्थाश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ महाभारत ॥
विदुरनीति ॥ 33.30 ॥

ज्ञानाशिवाय स्वतःला ज्ञानी समजून घमंडखोर असणारा , दरिद्री असूनही मोठ्या योजना आखणारा, काम न करता श्रीमंत होण्याची स्वप्ने बघणारा व्यक्ति मूर्ख समजला जातो.

ह्या श्लोकात असाच काहीसा विचार महर्षी व्यासांनी मांडला आहे. श्रीभगवानकृष्ण अर्जुनाला असे म्हणतात की (आसुरी गुणांच्या व्यक्ति असा विचार करतात की) मी तर धनवान आहे, चांगल्या घरात जन्माला आलो आहे, माझ्या सारखे दुसरे आहेच कोण? मी मोठे यज्ञ करीन, दानधर्म करीन, मौजमजा करीन, अशाप्रकारे अज्ञानामुळे स्वतःच्याच तंद्रीत असणारे, विविध भ्रम मनात असणारे, मोहजालात अडकून पडलेले, विविध प्रकारच्या कामेच्छा पासून दूर होऊ न शकणारे शेवटी अपवित्र नरकात जाऊन पडतात.

10. समारोप

आतापर्यंत अनेक मुद्द्यांवर आपण चर्चा केली. हे सर्व वाचत असताना सध्याच्या जगात आपण नक्की कसे तरुण जावे , आपल्या तत्वांना मुरड घालून जगावे की आपल्या तत्वांशी तडजोड करून?

असे बरेच प्रश्न आपल्या मनात येत राहतात. त्यावर पतंजली मुनींचा हा श्लोक मार्गदर्शक ठरावा. मनाची सातत्याने शुद्धता ठेवणे खूपच अवघड. समाजात राहताना आपल्यावर इतरांचा प्रभाव पडतच असतो. पण कोणाला जवळ करावे आणि कोणाला दूर ठेवावे हे सांगणारा हा श्लोक

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्॥ पतंजली योगसूत्र 1.33॥

जेथे लोक सुखी दिसतात त्यांच्याशी मैत्री करा. जेथे दुःख दिसून येते त्याप्रती मनात करुणा उत्पन्न होऊ दे. जे लोक चांगले काम करताना दिसतात त्यांना मदत करा. आणि जेथे लोक वाईट काम करताना दिसतात त्यांच्यापासून दूर रहा, असे केल्याने चित्त एकाग्र आणि प्रसन्न होते.

वैदिक साहित्याचे विविध पैलू आपण पहिले. आता प्रश्न उरतो , सध्याच्या काळात ह्या वैदिक साहित्याचे स्थान काय आहे ? ह्यावर सुद्धा चर्चा करायला हवी.

एका गोष्टीचा उल्लेख येथे आवर्जून करावासा वाटतो. आज आपल्या आजूबाजूला दिसणाऱ्या, आश्चर्यचकितकरणाऱ्या अनेक गोष्टींचे सुतोवाच आधीच आपल्या वैदिक साहित्यात करून ठेवले आहे असे सहज म्हणता येते. मी असे म्हणते कारण तसे भौतिक पुरावे आज उपलब्ध नाहीत.

आतापर्यंत महाभारतातील संजय युद्धभूमीवरील हालचाल पाहू शकत होते हे अविश्वसनीय वाटायचे पण आज आपणच झूम च्या साह्याने आपण जगात कोणालाही पाहू शकतो.

तीच गोष्ट अवयव प्रत्यारोपणाची. गणपतीला हत्ती चे डोके लावता येणार नाही असेच आजही वाटते पण अशी अवयव प्रत्यारोपणाची कल्पना त्या काळात सुचली हे विशेषच.

प्राचीन युद्धातील निरनिराळ्या क्षेपणास्त्रांचे वर्णन आपल्याला अद्भुत जरी वाटले असेल तरी आज तशी क्षेपणास्त्रे तयार होत आहेत.

श्री. शिवकर तळपदे यांनी मरुत्सखा नावाचे एक मानव रहित विमान 1895 मध्ये राइट बंधूंच्या अगोदर उसवले होते असे म्हणतात , ते कोणत्या वेदकालीन दस्तावेजांच्या आधारे , ह्यावर आय आय टी कानपूर येथे संशोधन चालू आहे असे ऐकून आहे.

महर्षी व्यासांनी अतिशय आत्मविश्वासाने महाभारताचे अतिशय सार्थ वर्णन करून ठेवले आहे.

धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ | यदिहास्ति तदन्यत्र। यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्॥
(महाभारत 1.62.53)

“हे भरतर्षभ, धर्मात, अर्थात, कामात आणि मोक्षात जे काही आहे ते इतरत्र मिळू शकेल, पण जे या (महाभारत) ग्रंथात नाही ते दुसरीकडेही कुठेच नाही”. याचा अर्थ महाभारतामध्ये धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांशी संबंधित सर्व गोष्टींचा समावेश केला आहे.

वसुधैव कुटुम्बकम् हे तत्व आपण आजही पाळतो. आधुनिक इतिहासाच्या सुरवातीपासूनच आपले बाहेरील देशांशी व्यापारी संबंध होते. ज्यू आणि पारशी लोकांना आपण अगदी सहज आपल्यात सामावून घेतले. आजघडीला मुंबईत दोनशे भाषा बोलल्या जातात असे म्हणतात. संत तुकारामांनी हे विश्वचि माझे घर असे म्हणून ठेवले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक भारतीय प्रशासकीय संस्थानी आपल्या कार्यपद्धती नमूद करण्यासाठी काही महावाक्यांचा उपयोग चपखलपणे केला आहे.

‘सत्यमेव जयते’ हे मुंडकोपनिषदातील (मुण्डकोपनिषद् 3.1.6) एका मंत्राचा भाग आहे. भारत देश स्वतंत्र झाल्यावर भारत शासनाने या वाक्याला राष्ट्रीय ब्रीदवाक्य म्हणून स्वीकारले. भारतीय राजमुद्रेच्या पायथ्याशी हे वाक्य देवनागरी लिपीमध्ये लिहिलेले आहे. सत्यमेव जयते हे वाक्य भारतीय चलनी नोटांवर आढळते तसेच सर्व शासकीय कागदपत्रांवर वापरले जाते.

परमवीर चक्र हा भारताचा युद्धकाळातील सर्वोच्च लष्करी पुरस्कार आहे, जो अद्वितीय शौर्य आणि आत्मबलिदानासाठी दिला जातो. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 3 व्या अध्यायाचे नाव कर्मयोग असे असून कर्मफलांच्या आसक्ती रहीत कर्तव्य केल्यास परमगती प्राप्त होते असा उल्लेख आहे. परमगती आणि परमवीर चक्र हे केवळ शाब्दिक योगायोग नसावे असे वाटते.

‘यतो धर्मस्ततो जयः’ हे वाक्य महाभारतातील श्लोक (13.153.39) आहे. जे सर्वोच्च न्यायालयाने ध्येय वाक्य म्हणून स्वीकारले आहे.

योग क्षेमं वहाम्यहम् श्रीमद्भगवद्गीता 9. 22 हे आपल्या सर्वांना चांगलेच माहित आहे.

आजपर्यंत अनेक संस्थांनी अशी संस्कृत ब्रीद वाक्ये स्वीकारली आहेत. सध्या तरी वैदिक साहित्याचा सामान्य माणसांशी एवढाच संबंध आहे असे वाटते.

अनेक ग्रंथांचा उल्लेख सुद्धा ह्या लेखात करता आलेला नाही अशी प्रचंड लिखित संपदा आजही उपलब्ध आहे (म्हणजे असा आरोप केला जातो की बरीचशी ग्रंथ संपदा परकीयांमुळे नष्ट झाली) त्या सर्वांचा अभ्यास आजही केला जात नाही.

आजची आपली सामाजिक स्थिती लक्षात घेता, वैदिक काळात आचरणात असलेल्या मूल्यांपासून आपण कुठे आलो आहोत ह्याचा सहजच अंदाज येतो. परमेश्वराला कळकळीने सांगावेसे वाटते आम्हाला परत वैदिक काळात घेऊन चला. अजून काय लिहावे.

इति अनघा